

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990

Bloem, F.

Citation

Bloem, F. (2010, June 10). *Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

VI Revolutie, revolutie

‘Was wir keinesfalls wollten, war
Macht’.⁸⁰⁵

–Konrad Weiß–

‘Wanneer de machthebbers de
oppositie serieus zouden vragen naar
haar maximale en minimale
programma, ben ik bang dat het lang
stil blijft’.⁸⁰⁶

–Jiří Hanák–

Eén van de karakteristieke kenmerken van de Midden-Europese oppositiebewegingen in de jaren zeventig en tachtig was dat zij weinig energie staken in het ontwikkelen van politieke blauwdrukken. Binnen de Tsjechische oppositie hadden politieke bespiegelingen aan belang verloren omdat zij, gezien de evidente overmacht van de communisten, zinloos zouden zijn en de lieve vrede tussen de dissidente fracties, die over veel dingen en zeker over politiek heel verschillend dachten, bedreigden. In Oost-Duitsland stelden de meeste politiek alternatieve groepen aanvankelijk het politieke systeem niet ter discussie en richtten zich op enkele concrete thema’s of drongen aan op een beter socialisme dan het reëel bestaande. Pas onder druk van de aanhoudende tegenwerking van de SED ontwikkelden zij geleidelijk een meer fundamentele politieke kritiek op het DDR-bewind.

Eind 1988, toen zich onder invloed van de perestrojka in twee nabij gelegen landen serieuze hervormingen begonnen af te tekenen, keerde de politiek terug op de agenda. In Polen had *Solidarność* met een reeks stakingen rechtstreekse onderhandelingen met de regering afgedwongen. In Hongarije was János Kádár, de grijze eminentie van de Hongaarse communisten, terzijde geschoven en hadden dissidenten diverse verenigingen met politieke aspiraties opgericht.⁸⁰⁷ Ook Oost-Duitse en Tsjechische dissidenten begonnen zich op te maken voor grote veranderingen. Het leek zeker dat de communistische regimes hun orthodoxe koers niet lang meer zouden kunnen volhouden, maar wat ervoor in de plaats zou komen wist niemand. Nu de grenzen van de antipolitiek waren bereikt, probeerden dissidenten in beide landen concrete programma’s te ontwikkelen en daar, nadrukkelijker dan voorheen, aanhang voor te mobiliseren. Bij het eerste stuitten ze op inmiddels vertrouwde

⁸⁰⁵ Konrad Weiß, ‘Was macht ihr, wenn ihr die Macht habt?’ in Eckhard Jesse ed., *Eine Revolution und ihre Folgen. 14 Bürgerrechtler ziehen Bilanz* (Berlijn 2000) 42-58, aldaar 48.

⁸⁰⁶ Jiří Hanák, ‘Kojzaritivny mezi námi’, *Lidové Noviny* 2 (Samizdatuitgave; 1989) nr. 4, 6-7, aldaar 7.

⁸⁰⁷ Gale Stokes, *The walls came tumbling down: the collapse of communism in Eastern Europe* (New York en Oxford 1993) 96-99, 121-125.

onderlinge meningsverschillen, maar in het tweede zouden ze, ook tot hun eigen verrassing, uiteindelijk zeer succesvol zijn.

Preludes

In Tsjechoslowakije waren de eerste tekenen van partijvorming begin 1988 te zien met de oprichting van *Demokratická Iniciativa* (DI; Democratisch Initiatief) dat, onder veel eerbetoon aan Masaryk, in diverse documenten en verklaringen het programma van een liberale parlementaire democratie met een markteconomie presenteerde.⁸⁰⁸ De drijvende kracht achter DI waren enkele dissidente intellectuelen –Emanuel Mandler, Bohumil Doležal en Karel Štindl– die elkaar nog kenden van het tijdschrift *Tvář*, hetzelfde tijdschrift waar ook Václav Havel en Jiří Němec voor in de redactie hadden gezeten. Zij stonden kritisch ten opzichte van *Charta*, wat deels te maken had met een hevig conflict dat ze in 1969 met Václav Havel over de koers van *Tvář* had uitgevochten, een conflict dat met Havels vertrek was geëindigd.⁸⁰⁹ Hun aanmerkingen verschilden echter niet veel van de kritiek die ook wel binnen *Charta* zelf te horen was.⁸¹⁰ Zo betwijfelden Mandler en zijn medestanders of het veel zin had het regime op de mensenrechtensituatie in het land aan te spreken en ze vonden dat *Charta* zichzelf onnodig isoleerde door onrealistische offers van de bevolking te vragen. Bovendien zou *Charta*, onder invloed van Havel, de situatie waarin het land terecht was gekomen te zeer in morele termen beschrijven, als een crisis van het individu, terwijl het in de eerste plaats om een crisis van de Tsjechische natie ging.⁸¹¹

De groep waaruit DI zou voortkomen organiseerde vanaf 1978 seminars over politiek, geschiedenis en economie, en ze gaf de *Ineditní sborníky* uit.⁸¹² Anders dan *Charta* deed ze dat zonder er veel ruchtbaarheid aan te geven. Zo verschenen de artikelen onder pseudoniem en werd er niet in de westerse media gepubliceerd. Mede daardoor lukte het deze groep wel om bruggen te slaan naar de ‘grijze zone’, zoals het circuit werd genoemd van mensen die officiële functies bekleedden, maar openstonden voor kritische ideeën. Tot de auteurs behoorden bijvoorbeeld de economen Václav Klaus (1941) en Tomáš Ježek (1940), allebei werkzaam op het instituut met de illustere naam *Prognostický ústav* (Instituut voor Prognoses)⁸¹³ aan de Academie van Wetenschappen. Beide zouden na 1989 vooraanstaande rechts-liberale politici worden.

⁸⁰⁸ De harde kern van DI stuurde in het najaar van 1987 al enkele open brieven maar gebruikte de naam ‘Demokratická iniciativa’ voor het eerst in een brief van 18 januari 1988 aan secretaris-generaal Miloš Jakeš. Zie: Růžena Hlušíčková en Milan Otáhal ed., *Čas Demokratické iniciativy 1987-1990. Sborník dokumentů* (České Budějovice 1993) 30-31.

⁸⁰⁹ Zie voor verschillende (tegenstrijdige) versies van dit conflict de interviews met Doležal, Mandler en Štindl in: Hlušíčková en Otáhal ed., *Čas Demokratické iniciativy*, 234-235, 243-244, 262-263. Havels versie is te vinden in: Havel, ‘Dálkový výslech’, *Spisy* 4, 789-791.

⁸¹⁰ Doležal had *Charta* trouwens wel ondertekend, maar behoorde niet tot de actieve kern.

⁸¹¹ Milan Otáhal, ‘Úvod’ in: Hlušíčková en Otáhal ed., *Čas Demokratické iniciativy*, 6-14, aldaar 8-9.

⁸¹² Zie voor een korte geschiedenis van deze kring en een selectie van artikelen: Vaněk ed., *Hledání naděje*.

⁸¹³ Het *Prognostický ústav* was een soort economisch planbureau.

Na het aantreden van Gorbatsjov en de daaropvolgende veranderingen zag de groep achter *Ineditní sborníky* wel mogelijkheden voor politieke actie en probeerde ze met *Demokratická Iniciativa* verschillende malen het initiatief in het Tsjechische oppositionele milieu naar zich toe te trekken. DI was de eerste oppositiegroep die zich expliciet als een politieke beweging presenteerde en kort voor de revolutie zelfs een formeel verzoek indiende om als nieuwe politieke partij erkend te worden.⁸¹⁴ Samen met twee andere groepen kwam DI ook met het voorstel voor een coördinerend comité van politieke oppositiegroepen, dat aan een nieuwe grondwet zou moeten gaan werken. Dat idee liep stuk op de aarzelingen en weerstand van onder andere Havel, die het nog te vroeg vond voor zo'n samenwerking en misschien ook weinig zin had het voortouw binnen de Tsjechische oppositie uit handen te geven.⁸¹⁵ DI kreeg diverse lokale vertakkingen en zette ook een studentenafdeling op, maar slaagde er toch niet in een breed publiek te bereiken. Dat had wellicht ook te maken met het feit dat de bij DI betrokken mensen een stuk minder bekend waren dan de in *Charta* verzamelde personen. Mede daardoor verschenen de open brieven en verklaringen van DI niet zo vaak in het Westen en kregen ze op *Radio Free Europe* en *Voice of America* minder aandacht dan de documenten van *Charta*.⁸¹⁶

Van meer belang was de *Hnutí za občanskou svobodu* (HOS; Beweging voor Burgerlijke Vrijheid), die op 15 oktober 1988 het licht zag. HOS werd opgericht door een groep chartisten die vond dat 'de tijd rijp was voor daadwerkelijk politiek werk', zoals de eerste zin van het oprichtingsmanifest 'Demokratie voor iedereen' luidde.⁸¹⁷ HOS trad kort voor 28 oktober, de dag van nationale onafhankelijkheid, voor het eerst in de publiciteit en dat was geen toeval. De achtergrond van het manifest was de crisis waarin het land volgens de auteurs was beland:

'De balans van zeventig jaar Tsjechoslowakije stemt niet vrolijk. Onze samenleving verkeert in diep moreel verval, we leven in ondemocratische verhoudingen, met beperkte nationale en staatkundige soevereiniteit; in economisch en technologisch opzicht raken we achterop; het creatieve potentieel van onze samenleving wordt voortdurend gesmoord door centraal gemanipuleer; het milieu wordt bij ons steeds afstotelijker; jongeren verlaten hun vaderland vol walging; ons land behoorde ooit tot de ontwikkeldste van Europa, maar behoort nu tot de meest achtergebleven'.⁸¹⁸

HOS achtte de tijd daarom rijp om de politiek, al decennialang in de greep van een incompetent dictatuur, weer open te stellen voor de reële belangen van de samenleving. Het

⁸¹⁴ Zie: 'Programový dokument hnutí Demokratická iniciativa č.1' (05.10.1988) en 'Žádost předsednictva Československé demokratické iniciativy o registraci hnutí jako nezávislé politické strany, zaslaná ministerstvu vnitra ČSSR' (11.11.1989) in: Hlušíčková en Otáhal ed., *Čas Demokratické iniciativy*, 65-66 en 200-203.

⁸¹⁵ Jiří Suk ed., *Občanské Fórum. Listopad-prosinec 1989 I Události* (Brno 1997) 8.

⁸¹⁶ Hlušíčková en Otáhal ed., *Čas Demokratické iniciativy*, 10.

⁸¹⁷ 'Democii pro všechny. Manifest Hnutí za občanskou svobodu' in: Růžena Hlušíčková en Blanka Čísařovská ed., *Hnutí za občanskou svobodu. Sborník dokumentů* (Praha 1994) 25-34.

⁸¹⁸ *Ibidem*, 3.

manifest stond in het teken van algemene principes als democratisering en pluralisme, maar bevatte ook specifieke voorstellen zoals het schrappen van het grondwettelijke artikel waarin de leidende rol van de communistische partij was vastgelegd, liberalisering van de economie, een nieuwe grondwet waarin gelijkheid voor de wet en burgerlijke rechten gegarandeerd werden en het vertrek van de sovjettroepen.⁸¹⁹

Aan het manifest was zo'n tien maanden intensief gewerkt, in het begin vooral door Rudolf Battěk (1924), in 1968 ook al een centrale figuur in de opbloei van het politieke leven door zijn rol bij de *Klub angažovaných nestraníků* (KAN; Club van geëngageerde partijlozen). Na uitgebreide redigeersessies, waaraan onder andere ook Václav Benda, Radim Palouš en Jaroslav Šabata deelnamen, schreef Havel een nieuwe versie die met enige aanpassingen door allen werd goedgekeurd.⁸²⁰

Elk woord was gewikt en gewogen en dat was niet zonder reden. Nog niet eerder had de oppositie zulke concrete politieke eisen gesteld en direct openbaarden zich oude scheidslijnen. Zo ontbraken onder het manifest de namen van de drijvende krachten achter DI, maar ook die van prominente oud-'68ers als Jiří Hájek en Zdeněk Jičínský. Het zal hun niet bevallen hebben dat er in het stuk geen enkele verwijzing naar de Praagse Lente te vinden was, maar Masaryks Eerste Republiek wel als een 'inspirerende erfenis' werd opgevoerd.⁸²¹ Het manifest schetste de contouren van een traditionele burgerlijke democratie, maar sommige passages waren duidelijk het resultaat van een compromis. Zo werden in de economische paragraaf nadrukkelijk 'verschillende vormen van bezit' aangekondigd en dienden de mogelijkheden van bedrijven in gemeenschapsbezit onderzocht te worden.⁸²²

Toch noemde Petr Uhl het programma van HOS in een uitvoerige kritiek 'neoconservatief' en stelde dat het neerkwam op 'democratie voor enkelen', zoals zijn repliek heette.⁸²³ Veel van de punten in het manifest waren voor meerderlei uitleg vatbaar, maar socialistische idealen kwamen er met zo veel woorden inderdaad niet in voor.⁸²⁴ Dat stak Uhl, die niets moest hebben van bepaalde programmapunten, zoals een liberale economie met ruimte voor private ondernemingen. Natuurlijk waren er in naam van het socialisme de vreselijkste misdaden gepleegd, dat was echter geen reden om terug te keren naar een systeem dat berustte op economische uitbuiting.⁸²⁵ Instemmend citeerde Uhl een verklaring van enkele Oost-Duitse groepen, waaronder de *Umweltbibliothek* en *Gegenstimmen*, die elke vorm van markteconomie afwezen:

⁸¹⁹ Ibidem, 3-6.

⁸²⁰ Bij de beraadslagingen waren verder nog Jiří Kantůrek, Ladislav Lis, Pavel Naumann, Jan Štern en Alexandr Vondra betrokken. Hlušíčková en Císařovská ed., *Hnutí za občanskou svobodu*, 9-10.

⁸²¹ Ibidem, 3.

⁸²² 'Demokracii pro všechny'. 29.

⁸²³ Petr Uhl, 'Demokracii pro některé. Kritika manifestu Hnutí za občanskou svobodu', *Alternativa* (1989) nr. 1, 89-105.

⁸²⁴ Twintig jaar later meende Jaroslav Šabata nog dat het manifest wel degelijk in een links alternatief voor een westerse markteconomie had voorzien. Zie: Jakub Patočka, 'Schází intelektuální poctivost. Rozhovor s Jaroslavem Šabatou o nebezpečí restaurace', *Literární Noviny* (2008) nr. 47, 8.

⁸²⁵ Uhl, 'Demokracii pro některé', 94-97.

‘In de restauratie van de kapitalistische economie zien wij geen oplossing. Rijkdom van de één betekent altijd armoede en onderdrukking van de ander, net zoals de relatief hoge levensstandaard van het Westen tot op zekere hoogte mogelijk is gemaakt door de ellende van de Derde Wereldlanden’.⁸²⁶

Deze opvattingen waren in de Oost-Duitse oppositie echter veel gebruikelijker dan in Tsjechoslowakije. Met zijn aanhoudende geloof in een gedecentraliseerd democratisch zelfbestuur en een kleinschalige, niet-kapitalistische economie stond Uhl vrijwel alleen. HOS zelf wist trouwens buiten het vertrouwde circuit van dissidenten ook niet veel aanhang te vinden. Slechts 949 mensen ondertekenden het manifest, wat vergelijkbaar was met het aantal handtekeningen onder *Charta 77*.⁸²⁷ Toch was Uhl niet de enige dissident die er geen trek in had het westerse systeem één op één over te nemen. Veteranen van de Praagse Lente als Čestmír Císař en Jiří en Miloš Hájek verenigden zich in *Obroda. Klub za socialistickou přestavbu* (Wedergeboorte. Club voor socialistische reorganisatie), dat wilde aanknopen bij het hervormingsproces van 1968.⁸²⁸ Van de chartist Jan Urban, die samen met Uhl een dissident persbureau had opgezet, mochten de communisten zelfs aan de macht blijven, zo lang er maar vrijheid van meningsuiting kwam. Niet dat Urban illusies over het communisme of een nieuwe Praagse Lente had, verre van dat, maar van nieuwe politieke partijen verwachtte hij ook niet veel. Democratisering was broodnodig, maar minstens zo belangrijk was dat de politiek, van welke kleur dan ook, zich niet langer met alles bemoeide. In zulke opvattingen klonken de echo’s van Havel’s antipolitieke ideeën door. ‘Let the communists rule and just let us live our own lives’, verklaarde Urban ronduit in een interview met het Amerikaanse blad *Uncaptive minds*.⁸²⁹

De politisering van de oppositie vond niet alleen op papier plaats. Een volgende mijlpaal in de fysieke confrontatie met het regime waren de gebeurtenissen in januari 1989 rondom de twintigste herdenking van de dood van Jan Palach. Daarbij kwam het tot een serie van demonstraties op een schaal die sinds het neerslaan van de Praagse Lente niet meer was voorgekomen.⁸³⁰ *Charta*, *České děti*, NMS en twee andere oppositiegroepen hadden opgeroepen om op 15 januari op het Praagse Wenceslasplein bloemen te leggen bij het standbeeld van de heilige Wenceslas. Om de bevolking van deelname af te houden, zetten de officiële media het vertrouwde arsenaal aan propagandistische argumenten in: de organisatoren zouden uit antisocialistische, door het Westen betaalde relschoppers bestaan die

⁸²⁶ Ibidem, 99.

⁸²⁷ Milan Otáhal, ‘Programová orientace disentu 1969-1989’ in: Petr Blažek ed., *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989* (Praag 2005) 25-40, aldaar 39,

⁸²⁸ Zdeňka Kokošková en Stanislav Kokoška ed., *Obroda - Klub za socialistickou přestavbu. Dokumenty* (Praag 1996).

⁸²⁹ ‘To create unsolvable problems. An interview with Jan Urban’, *Uncaptive minds* 1 (1988) nr. 2, 32-34, aldaar 33.

⁸³⁰ Zie voor een overzicht: Jan Vladislav en Vilém Prečan, *Horký leden 1989 v Československu* (Praag 1990). Tomáš Vilímek, ‘Die Palachwoche. Die Demonstrationen in Prag im Januar 1989’, *Horch und Guck* 12 (2003) nr. 3, 60-65.

Palachs zinloze dood voor eigen gewin misbruikten.⁸³¹ Toch kwamen er enkele duizenden mensen op de bijeenkomst af, die vervolgens door de massaal opgetrommelde politie uiteen werden gedreven. De dagen daarop trokken er echter weer mensen naar het Wenceslasplein, tot verrassing van de Praagse autoriteiten, die niet goed wisten hoe ze moesten reageren. Ondanks de inzet van politie en tientallen arrestaties kwam er geen einde aan de protesten, terwijl foto's en nieuwsberichten van de incidenten de hele wereld overgingen. Na drie dagen werd daarom besloten de demonstranten een dag lang ongemoeid te laten, in de hoop dat het daarmee voorbij zou zijn. Toen er de dag daarop toch weer demonstranten opdoken, werden die met grof geweld van het plein geslagen, maar ook daarmee kwam er geen eind aan de demonstraties. Pas na zeven dagen keerde de rust weer terug.⁸³²

Deze 'Palach-week' was het voorlopige hoogtepunt van de gestage toename in publiek protest. Sinds de twintigste herdenking van de invasie uit 1968, waar voor het eerst enkele duizenden in plaats van de gebruikelijke paar honderd mensen op af waren gekomen, veranderden de demonstraties van karakter en namen ze in aantal toe. In het begin werden er vooral leuzes geroepen waaruit ongerichte weerzin tegen het communistische bewind bleek ('vrijheid', 'Masaryk', 'Dubček'), later kwamen daar steunbetuigingen voor *Charta* en Havel en ook kreten met een specifieke politieke boodschap bij ('vrije verkiezingen', 'ronde tafel', 'veertig jaar is genoeg').⁸³³ De onbeholpen reactie van de autoriteiten versterkte de indruk dat de communistische partij de greep op het land aan het verliezen was. Een ronde tafel naar Pools voorbeeld was volgens Praagse Lente-icoon in ruste Čestmír Císař slechts een kwestie van tijd.⁸³⁴ Dat geloof begon nu ook bij de tot dan toe zwijgende sympathisanten van de oppositie door te dringen. Officiële kunstenaars, die in 1977 nog massaal verklaringen tegen *Charta* hadden ondertekend, sloten zich nu in grote getale aan bij een protest tegen het politieoptreden in de 'Palach-week' en vroegen om de vrijlating van de bij die gelegenheid gearresteerde Havel.⁸³⁵ Onder de in *Charta*-kringen opgestelde petitie 'Enkele zinnen', waarin de machthebbers om een serieuze dialoog werd gevraagd, zetten in de loop van een paar maanden zo'n veertigduizend mensen hun handtekening.⁸³⁶

Van dergelijke massale uitingen van protest was in de DDR nog geen sprake, wel durfden de oppositiegroepen meer. Onder het motto 'neues Handeln', dat op het in de Sovjet-Unie opkomende nieuwe denken zou moeten volgen, vatten de *Initiative Absage an Praxis und Prinzip der Abgrenzung* en de *Solidarische Kirche* het idee op om de gemeenteraadsverkiezingen van mei 1989 aan te grijpen voor protesten tegen de stelselmatige verkiezingsfraude in Oost-Duitsland. Dat waren meer groepen van plan, maar er bestond onenigheid over de vorm waarin dat moest gebeuren: sommigen wilden met eigen kandidaten aan de verkiezingen meedoen, anderen vonden dat een impliciete erkenning van de rechtmatigheid van de verkiezingen en zagen meer in een boycot. Een andere geopperde

⁸³¹ Zie de artikelen uit de officiële pers in: Vladislav en Prečan, *Horký leden*, 62-67, 73, 79-81, 87-91.

⁸³² Tůma, *Zítřa zase tady!*, 22-23.

⁸³³ Ibidem, 18-19.

⁸³⁴ Čestmír Císař, 'Palachův týden!', *Ze zásuvky i z bloku* (1989) nr. 20, 3.

⁸³⁵ 'Iniciativa kulturních pracovníků', *Lidové Noviny* 2 (Samizdatuitgave; 1989) nr. 2, 21-22.

⁸³⁶ 'Několik vět', *Informace o Chartě* 77 11 (1989) nr. 14, 14-15.

mogelijkheid was bij verschillende stembureaus het tellen van de stemmen te controleren. Ondanks deze meningsverschillen was er met deze plannen een thema in beeld gekomen dat nog niet eerder zo direct was aangesproken: de legitimiteit van de SED-macht.⁸³⁷ Er hadden wel eerder protesten tegen de verkiezingen plaats gevonden, vooral gericht op het vaststellen van het aantal tegenstemmen, maar nog niet eerder op deze schaal.⁸³⁸

Uiteindelijk werden meerdere opties op verschillende plaatsen in de praktijk gebracht: diverse groepen van de *Solidarische Kirche* kondigden aan niet te gaan stemmen, andere groepen probeerden juist eigen kandidaten op de kieslijsten te krijgen of stuurden kritische vragenstellers naar de verkiezingsmanifestaties en in tal van steden werd bij stemlokalen bijgehouden hoeveel mensen tegen de officiële kandidaten stemden.⁸³⁹ Dat laatste was gezien de bijzondere stemprocedure in de DDR –alleen mensen die niet akkoord gingen met de eenheidslijst moesten van het stemhokje gebruik maken– niet erg moeilijk, al werden de waarnemers niet bepaald hartelijk ontvangen. Toen de officiële verkiezingsuitslagen bekend werden, bleek dat het aantal uitgebrachte tegenstemmen systematisch naar beneden was bijgesteld. Daarop werden vele schriftelijke protesten ingediend en in diverse samizdatbladen werd het bedrog gedocumenteerd. De leiding van de protestantse kerk sloot zich bij de protesten aan, maar sprak zich tegen demonstraties uit. Dat maakte echter geen indruk meer. Zowel in Leipzig als Berlijn gingen honderden mensen de straat op.⁸⁴⁰

In de daaropvolgende maanden werden de demonstraties steeds frequenter, bijvoorbeeld naar aanleiding van de steun van de SED voor de Chinese communisten, die tanks hadden ingezet tegen de studentenprotesten in Beijing. Met speciale kerkdiensten werden de slachtoffers herdacht en er werd geprobeerd bij de Chinese ambassade te demonstreren.⁸⁴¹ Tegelijkertijd liepen, tegen de zin van de lokale kerkleiding, de wekelijkse *Friedensgebete* in de Leipziger *Nikolaikirche* steeds vaker uit op demonstraties van *Antragsteller*.⁸⁴²

De *Friedensgebete* zouden onder invloed van de in de zomer op gang komende vluchtelingenstroom een grote impuls krijgen en op 9 oktober uitmonden in de legendarische tocht van zeventigduizend mensen door de binnenstad van Leipzig. In de eerste maanden van 1989 wees echter weinig op de massale mobilisatie van het najaar. In maart nog had *Initiative Frieden und Menschenrechte* zonder veel succes geprobeerd een groter publiek aan te spreken dan het vertrouwde milieu van kritische, vaak aan de kerk gelieerde activisten. Elke burger die zich kon vinden in de algemene doelstellingen ‘Herstellung von Öffentlichkeit, Demokratisierung, Umgestaltung’, werd opgeroepen zich bij IFM aan te sluiten.⁸⁴³ De stilte na deze oproep, die de aanzet tot een brede protestbeweging had moeten zijn, was pijnlijk.

⁸³⁷ Sachse, ‘Die Rekonstruktion des Politischen, 19-20.

⁸³⁸ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 606-607.

⁸³⁹ Goertz ed., *Solidarische Kirche*, 233-237. Rüdtenklau, *Störenfried*, 288-290. Jordan en Kloth ed., *Arche Nova*, 417-419.

⁸⁴⁰ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 815-817.

⁸⁴¹ Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition*, 112-113.

⁸⁴² Neubert, *Geschichte der Opposition*, 785-788.

⁸⁴³ ‘Aufruf der Initiative Frieden und Menschenrechte’ in: Kowalczyk ed., *Freiheit und Öffentlichkeit*, 184-187.

Niemand kon vermoeden dat de burelen van *Neues Forum*, voortgekomen uit de harde kern van IFM, nog geen half jaar later letterlijk overspoeld zouden worden met lidmaatschapsaanvragen.

Behalve aan de toenemende demonstraties was de politisering van de Oost-Duitse politiek alternatieve groepen ook af te zien aan de intense interne discussies. Diverse historici zien in de eerder beschreven gebeurtenissen uit januari 1988 een breekpunt.⁸⁴⁴ Het was de Stasi toen gelukt enkele gearresteerde dissidenten zo ver te krijgen om (tijdelijk) naar het Westen te vertrekken, tot ontzetting van de verschillende groepen die voor hun vrijlating *in de DDR* hadden geprotesteerd. Sindsdien waren meer en meer activisten, uit onvrede over de wijze waarop zij tegen elkaar waren uitgespeeld, overtuigd geraakt van de noodzaak meer eenheid en slagkracht in de politiek alternatieve groepen te brengen. Die behoefte stond in 1989 ook hoog op de agenda van *Konkret für den Frieden*, de jaarlijkse bijeenkomst voor kerkelijke basisgroepen, die in februari in Greifswald werd gehouden. Vertegenwoordigers van bijna tweehonderd groepen waren daar aanwezig. Vele sprekers drongen aan op meer coördinatie en er werden ook concrete voorstellen gedaan: Hans-Jochen Tschiche kwam met het idee van een *Vereinigung zur Erneuerung der Gesellschaft* en Markus Meckel zocht medestanders voor zijn plan een sociaal-democratische partij in de DDR op te richten. Beide kregen nul op het rekest.⁸⁴⁵ Dat was niet alleen maar te danken aan de tegenwerking van kerkelijke functionarissen en informanten van de Stasi. Op dit soort momenten wreekte zich ook het bijzondere karakter van de politiek alternatieve groepen. Die waren voor veel betrokkenen in de eerste plaats een sociaal toevluchtsoord en geen politieke onderneming. Ze waren daarom niet goed toegerust voor het soort compromissen dat nu gevraagd werd. Het gevolg was dat in de daaropvolgende maanden verschillende groepen op eigen houtje plannen gingen maken voor een politiekere vorm van oppositie.

Tijdens de zomer raakte dit moeizaam verlopende proces in een stroomversnelling door de plotse leegloop van Oost-Duitsland. In mei had het Hongaarse bewind een symbolisch gat in het IJzeren Gordijn laten knippen dat een magnetische uitwerking had op burgers van de DDR. Gedurende de zomermaanden zochten al duizenden Oost-Duitsers hun toevlucht in de West-Duitse ambassades in Budapest en Praag en toen op 10 september de grens tussen Hongarije en Oostenrijk definitief openging, verlieten in een mum van tijd tienduizenden Oost-Duitsers via deze route hun land.⁸⁴⁶ Dat leidde tot een acute crisis die, zo begrepen ook de oppositiegroepen, alleen met ingrijpende hervormingen zou kunnen worden beteugeld. In september werd binnen enkele weken een keur aan politieke verenigingen en partijen opgericht: *Sozialdemokratische Partei in der DDR* (SDP), *Neues Forum* (NF), *Demokratischer Aufbruch* (DA), *Demokratie Jetzt* (DJ), *Grüne Partei in der DDR*, *Unabhängiger Frauenverband* (UF), *Vereinte Linke* (VL). Ook IFM probeerde zich tot spreekbuis van de om zich heen grijpende onrust te maken.

⁸⁴⁴ Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition*, 103. Neubert, *Geschichte der Opposition*, 698-699.

⁸⁴⁵ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 793-800.

⁸⁴⁶ Melching, *Van het socialisme de dingen die voorbijgaan*, 234-236.

Deze versplintering wordt vaak verklaard met verwijzingen naar botsende ego's, bijvoorbeeld die van Bärbel Bohley (NF) en Rainer Eppelmann (DA), maar paste eigenlijk goed bij de voorgeschiedenis van de Oost-Duitse politieke oppositie, die vol was van conflicten over samenwerking en het delegeren van macht.⁸⁴⁷ Ook de rol van de Stasi, die jarenlang tijd noch moeite had gespaard om onder de groepen een klimaat van wantrouwen te kweken, moet niet vergeten worden. Zo weigerde Bärbel Bohley in zee te gaan met beoogd DA-voorzitter Wolfgang Schnur, haar vroegere advocaat die zij er –naar later bleek terecht– van verdacht voor het MfS te werken.⁸⁴⁸

Nu de crisistekenen zelfs door de meest orthodoxe partijleden niet meer te ontkennen vielen, werd de vraag naar de toekomst van de Duits-Duitse verhoudingen actueel. In augustus had Otto Reinhold, rector van de Academie voor Maatschappijwetenschappen bij het Centraal Comité van de SED, het bestaansrecht van de DDR nog eens ongezouten onder woorden gebracht:

‘Sie ist nur als antifaschistischer, als sozialistischer Staat, als sozialistische Alternative zur BRD denkbar. Welche Existenzberechtigung sollte eine kapitalistische DDR neben einer kapitalistischen Bundesrepublik haben? Natürlich keine’.⁸⁴⁹

Sneller dan iedereen dacht zou blijken hoezeer Reinhold gelijk had. In de zomer van 1989 was het verdwijnen van de DDR echter nog nauwelijks voorstelbaar, al was het maar vanwege het te verwachten internationale verzet tegen een Duitse eenwording. Binnen de Oost-Duitse oppositie begon men zich wel bewust te worden van het bijzondere karakter van de nationale identiteit van de DDR. De verschillende Tsjechische oppositiegroepen hadden met elkaar gemeen dat ze uitgingen van een nationaal kader en hun programma's als oplossing van een nationale crisis zagen. Op demonstraties werd steevast het volkslied gezongen. Dat gebeurde in de DDR niet en sommige dissidenten waren zich goed bewust van het gemis van zulke nationale gevoelens. Op een discussiebijeenkomst in de zomer van 1989 had Ludwig Mehlhorn de vraag opgeworpen of een ‘nichtstalinistische Identität der DDR’ überhaupt mogelijk was. ‘Nationale identität’, stelde Mehlhorn onder verwijzing naar een geveugelde uitspraak van de Poolse dissident Adam Michnik, ‘offenbart sich zuerst in dem, wofür man sich in der eigenen Geschichte schämt’.⁸⁵⁰ Mehlhorn zal wel aangevoeld hebben dat, gezien het eerder geconstateerde minimale zelfonderzoek naar zwarte bladzijden uit de eigen Oost-Duitse geschiedenis, een aldus gedefinieerde nationale identiteit in de DDR nog niet veel om het lijf had. In weerwil van de vaak veronderstelde naïviteit van de Oost-Duitse dissidenten op het gebied van het Duitse vraagstuk, begreep hij echter zeer goed dat door verreikende

⁸⁴⁷ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 834.

⁸⁴⁸ Ibidem.

⁸⁴⁹ ‘Otto Reinhold zur DDR-Identität am 19. August 1989’ in: Volker Gransow und Konrad H. Jarausch ed., *Die deutsche Vereinigung: Dokumente zu Bürgerbewegung, Annäherung und Beitritt* (Köln 1991) 57.

⁸⁵⁰ ‘Das ist eine der spannendsten Diskussionen, die ich jemals mitgemacht habe’. Dokumentation der Podiumdiskussion ‘Europäische Hausversammlung’ vom 8. Juli 1989 auf dem statt-Kirchentag I, *Forum für Kirche und Menschenrechte* (1989) nr.1, 43-56, aldaar 53.

politieke hervormingen, waarvan hijzelf een voorstander was, het bestaansrecht van de DDR ter discussie zou komen te staan:

‘Die zu beantwortende Frage ist: Wollen wir mit einer Demokratisierung des Systems in der DDR das System ändern oder den Staat abschaffen? Und ich denke, man soll auf der Ebene des Systems denken, aber nicht auf der Ebene der Existenz des Staates. Also wir müssen zumindestens hypothetisch, auch wenn man sich längerfristig noch manches in Europa denken kann, festhalten, daß die DDR sinnvoll eine Identität gewinnen kann und behaupten kann. Und das betrifft dann solche Fragen wie Werte des Sozialismus etwa, die hier erhalten werden können’.⁸⁵¹

Zo kwam Mehlhorn uiteindelijk toch weer uit bij een nationale identiteit die in de eerste plaats uit bepaalde politieke waarden zou moeten bestaan. Die gedachte werd in grote lijnen gedeeld door de juist opgerichte politieke oppositiebewegingen, die inhoudelijk niet ver van elkaar af stonden. De meeste programma’s waren allesbehalve concreet, maar de basisgedachte van een gedemocratiseerde DDR als een sociaal rechtvaardig en ecologisch verantwoord alternatief voor de Bondsrepubliek kwam overal terug. Mehlhorn zelf werd actief in *Demokratie Jetzt*, dat door mensen uit de *Initiative Absage an Praxis und Prinzip der Abgrenzung* werd opgericht. DJ stelde vast dat de tijd van het staatsocialisme voorbij was, maar pleitte voor een democratische vernieuwing à la Gorbatsjov waarmee de kern van het socialisme gered moest worden:

‘Was die sozialistische Arbeiterbewegung an sozialer Gerechtigkeit und solidarischer Gesellschaftlichkeit angestrebt hat, steht auf dem Spiel. Der Sozialismus muß nun seine eigentliche, demokratische Gestalt finden, wenn er nicht geschichtlich verloren gehen soll. Er darf nicht verloren gehen, weil die bedrohte Menschheit auf der Suche nach überlebensfähigen Formen menschlichen Zusammenlebens Alternativen zur westlichen Konsumgesellschaft braucht, deren Wohlstand die übrige Welt bezahlen muß’.⁸⁵²

Een soortgelijk mengsel van beschavingskritiek en aanhoudend geloof in een socialistische toekomst overheerste ook in de *Demokratischer Aufbruch*, dat vooral bestond uit mensen die in de protestantse kerk actief waren, zoals Rainer Eppelmann, Ehrhart Neubert en Edelbert Richter.⁸⁵³

Van alle verenigingen en groepen en partijen die in deze korte tijd werden opgericht, was *Neues Forum* het meest een echte *Bürgerbewegung*, zoals de politieke oppositiegroepen

⁸⁵¹ ‘‘Das ist eine der spannendsten Diskussionen, die ich jemals mitgemacht habe’. Dokumentation der Podiumdiskussion ‘Europäische Hausversammlung’ vom 8. Juli 1989 auf dem statt-Kirchentag II’, *Forum für Kirche und Menschenrechte* (1989) nr. 2, 89-97, aldaar 92-93.

⁸⁵² ‘Aufruf zur Einmischung in eigener Sache vom 12. September 1989’ in: Volker Gransow und Konrad H. Jarausch ed., *Die deutsche Vereinigung: Dokumente zu Bürgerbewegung, Annäherung und Beitritt* (Köln 1991) 67.

⁸⁵³ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 838-839, 859-860.

in de volksmond gingen heten. Ruim tweehonderdduizend mensen ondertekenden het oprichtingsmanifest, een succes dat wel verklaard wordt door de goede contacten van NF met westerse journalisten. Daardoor groeide NF in de West-Duitse media, en indirect ook in de DDR, uit tot hét gezicht van de Oost-Duitse oppositie.⁸⁵⁴ *Neues Forum* was een initiatief van Bärbel Bohley waarbij behalve bekende dissidenten als Reinhard Schult en Robert Havemanns weduwe Katja ook mensen van buiten het circuit van politiek alternatieve groepen betrokken waren, zoals Jens Reich van de informele gesprekskring *Freitagskreis*. NF presenteerde zich als een brede politieke beweging die een dialoog met de SED wilde aangaan, zodat er eindelijk open over de problemen van het land kon worden gesproken. Om dit brede karakter te benadrukken kwam het begrip socialisme niet voor in het oprichtingsmanifest van 9 september, maar uit de allesbehalve revolutionaire toon werd wel duidelijk in welke richting de gedachten gingen: in de economie moest er meer ruimte komen voor privaat initiatief, zonder dat dat tot een ‘Ellenbogengesellschaft’ leidde; meer aantrekkelijke producten in de winkels waren welkom, maar wel met oog voor de sociale en ecologische kosten.⁸⁵⁵ Het ging erom ‘das Bewährte’ te behouden en toch ‘Platz für Erneuerung’ te creëren.⁸⁵⁶

De gematigde boodschap zal hebben samengehangen met de wens om door de SED serieus te worden genomen, een wens die ook viel af te leiden uit de aanvraag om als officiële vereniging geregistreerd te worden. Toen de SED zich half oktober nog steeds niet bereid had getoond om met de politieke oppositie aan tafel te gaan zitten, presenteerden de woordvoerders van NF zich uitdrukkelijk als loyale socialisten en deden een indringend beroep op de SED:

‘Wir protestieren gegen die Versuche der Regierung, uns als Sozialismusfeinde darzustellen. [...]. Eher schon gefährdet die Untätigkeit der SED den Sozialismus auf deutschem Boden. Wir wenden uns ausdrücklich an die zwei Millionen Mitglieder der SED: Ihr bildet die größte und wichtigste politische Körperschaft in unserem Land. Zu euch gehört ein enormes Potential von Fachwissen und Leitungserfahrung, das für die Erneuerung unserer Gesellschaft dringend gebraucht wird. Ihr beansprucht die führende Rolle – übt sie aus’.⁸⁵⁷

Van revolutionairen verwacht men dat ze de heersende partij afzetten, niet dat ze die oproepen haar leidende rol serieus te nemen. Zulke handreikingen zijn daarom later ofwel uitgelegd als bewijs voor de stelling dat de Oost-Duitse oppositie niet ver van de SED afstond, ofwel als puur tactische uitlatingen, die slechts bedoeld zouden zijn om met de partij in gesprek te

⁸⁵⁴ Timmer, *Vom Aufbruch zum Umbruch*, 148-149.

⁸⁵⁵ ‘Gründungsappell des Neuen Forums vom 9. September 1989’ in: Volker Gransow und Konrad H. Jarausch ed., *Die deutsche Vereinigung: Dokumente zu Bürgerbewegung, Annäherung und Beitritt* (Köln 1991) 60-61.

⁸⁵⁶ ‘Gründungsappell des Neuen Forums’, 60.

⁸⁵⁷ ‘Erklärung des Neuen Forum zum 40. Jahrestag der DDR’ in: Julia Michelis ed., *Die ersten Texte des Neuen Forum* (Berlijn 1990) 8.

komen.⁸⁵⁸ Het eerste doet geen recht aan de door NF consequent nagestreefde democratisering, een groot verschil met de SED, het tweede miskent de oprechte wens van NF-voorlieden als Bohley en Schult om nog iets van het socialisme te maken, een wens die ook doorklinkt in interviews van na 1989, toen van tactische overwegingen geen sprake meer kon zijn.⁸⁵⁹

Een geval apart was de door Martin Gutzeit en Markus Meckel in het leven geroepen *Sozialdemokratische Partei*. De SDP nam geen genoegen met een dialoog met de SED, maar wilde een goed georganiseerde politieke partij worden die op den duur, binnen de kaders van een parlementaire democratie, zelf politieke macht nastreefde.⁸⁶⁰ Dat betekende een breuk met het voor de Oost-Duitse oppositie zo typische basisdemocratische ethos, dat in de andere politieke oppositiegroepen wel belangrijk bleef. Het door Gutzeit en Meckel geformuleerde doel van een 'ökologisch oriënteerde soziale Demokratie' paste weer wel goed bij de andere politieke manifesten.⁸⁶¹ De Duitse deling was voor de SDP een gegeven, niet uit ideologische overwegingen –dat zou ook vreemd zijn geweest bij een partij die zichzelf als sociaal-democratisch presenteerde en al snel banden met de West-Duitse SPD aanknoopte– maar als 'Folge der schuldhaften Vergangenheit'.⁸⁶² Eventuele veranderingen werden echter niet uitgesloten, zolang die maar in het kader van een Europese vredesregeling zouden plaats vinden.⁸⁶³

Kleinere bewegingen als de *Grüne Partei*, *Unabhängiger Frauenverband* en *Vereinte Linke* zetten hun eigen accenten, maar hadden moeite hun stem te laten horen in de chaotische situatie die nu was ontstaan. De laatstgenoemde groep, voortgekomen uit de kring van *Gegenstimmen*, kwam met een orthodox links programma dat veel concreter was dan de andere manifesten en waarvoor het ook in de SED steun hoopte te vinden. Dit document, 'Für eine vereinigte Linke' genaamd, stond in het teken van de dreigende ondergang van het socialisme.⁸⁶⁴ Nu hervormers in Hongarije, Polen en de Sovjet-Unie schijnbaar zonder na te denken allerlei socialistische beginselen overboord zetten en de West-Europese communistische partijen de kant van de sociaal-democratie opgingen, was het gevaar van een 'Ausverkauf an den Kapitalismus' reëel.⁸⁶⁵ VL waarschuwde dat 'politbürokratische Unterdrückung' niet door 'kapitalistische Ausbeutung' vervangen moest worden en wilde een verbod op loonarbeid en politieke rechten voor vakbonden en arbeidersraden, wat deed

⁸⁵⁸ Zie voor de eerste positie: Geisel, *Auf der Suche nach einem dritten Weg*, 55-124. Torpey, *Intellectuals, socialism and dissent*, 150-152. Zie voor de tweede positie: Detlef Pollack, 'Wie alternativ waren die alternativen Gruppen in der DDR? Bemerkungen zu ihrem Verhältnis zu Sozialismus, Demokratie und deutscher Einheit', *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen* 11 (1998) nr. 1, 92-102.

⁸⁵⁹ Zie bijvoorbeeld het interview van Christian Joppke met Bärbel Bohley in: HIA, Christian Joppke Collection, doos 1.

⁸⁶⁰ Martin Gutzeit en Markus Meckel, 'Aufruf zur Gründung der sozialdemokratischen Partei in der DDR, 24.7.1989' in: Idem ed., *Opposition in der DDR. Zehn Jahre kirchliche Friedensarbeit – kommentierte Quellentexte* (Keulen 1994) 364-368. Zie ook: Wolfgang Herzberg en Patrik von zur Mühlen ed., *Auf den Anfang kommt es an. Sozialdemokratischer Neubeginn in der DDR 1989: Interviews und Analysen* (Bonn 1993).

⁸⁶¹ Gutzeit en Meckel, 'Aufruf zur Gründung der sozialdemokratischen Partei', 367.

⁸⁶² Ibidem, 368.

⁸⁶³ Ibidem.

⁸⁶⁴ 'Für eine vereinigte Linke in der DDR! Appell', *Umweltblätter* (1989) nr. 9 (september) 40-43.

⁸⁶⁵ 'Für eine vereinigte Linke in der DDR!', 41.

denken aan de ideeën van Petr Uhl.⁸⁶⁶ Toch steunde ook de VL in algemene zin principes als democratisering en rechtstatelijkheid en had genoeg gemeen met de andere politieke oppositiebewegingen om begin oktober samen met hen een verklaring uit te brengen waarin, onder verwijzing naar VN-mensenrechtenconventies en documenten van CVSE, vrije verkiezingen onder controle van de Verenigde Naties werden geëist.⁸⁶⁷

In vergelijking met de Tsjechische oppositie was het politieke spectrum van de Oost-Duitse politieke oppositie minder uitgekristalliseerd en daardoor beperkter. *Demokratická Iniciativa* en *Hnutí za občanskou svobodu* hadden het niet meer over socialisme en zeker de eerste sprak zich duidelijk uit voor een parlementaire democratie met een markteconomie. Zo'n geluid was in de DDR, waar vrijwel alle programmatische stukken om een vaag omschreven socialisme cirkelden, niet te horen. In lijn met Ernest Gellners eerder genoemde concept van een moreel geladen socialisme wisten de politieke oppositiegroepen meestal veel duidelijker te zeggen waar ze tegen waren, dan waar ze voor waren. Deze neiging werd misschien wel het best geïllustreerd door een absurdistische passage uit het programma van de *Vereinte Linke*, waar te lezen viel dat de toekomstige DDR gebaseerd moest zijn op: 'Antidespotismus, Antistalinismus, Antifaschismus, Antimilitarismus, Antikapitalismus, Antinationalsozialismus, Antirassismus'.⁸⁶⁸

Erg verwonderlijk was het niet dat de socialistische ideeën van de Oost-Duitse oppositie zo onbestemd waren.⁸⁶⁹ De politieke alternatieve groepen hadden zich nooit erg druk gemaakt om alternatieve vormen van socialisme, maar hadden juist lang geprobeerd positieve aanknopingspunten in het DDR-socialisme te vinden. Want als er iets was dat de mensen achter deze bewegingen wilden, dan was het als volwaardige, actieve burgers erkend worden en dat moment leek nu aangebroken, zo dacht ook de schrijver van een opgetogen voorwoord in het samizdatblad *Friedensnetz*:

'Eine neue, unabhängige, politische Bewegung hat das Licht der Welt erblickt. [...]. Sie wird in Zukunft das politische Profil unseres Landes mitbestimmen, ohne sich bevormunden oder vereinnahmen zu lassen. Sie wird die schon vorhandenen Foren um notwendige neue erweitern und damit das Beste für unser Land und alle, die darin leben und auch weiterhin leben wollen, tun'.⁸⁷⁰

Het zou anders lopen.

⁸⁶⁶ Ibidem, 42-43.

⁸⁶⁷ 'Gemeinsame Erklärung der Bürgerbewegung vom 4. Oktober 1989' in: Volker Gransow und Konrad H. Jarausch ed., *Die deutsche Vereinigung: Dokumente zu Bürgerbewegung, Annäherung und Beitritt* (Köln 1991) 69.

⁸⁶⁸ 'Für eine vereinigte Linke in der DDR!', 43.

⁸⁶⁹ De socialisme-concepten van de verschillende groepen worden met elkaar vergeleken in: Rainer Eckert, 'Sozialismusvorstellungen und Hoffnungen auf Demokratie im Herbst 1989' in: Dietrich Papenfuß en Wolfgang Schieder, *Deutsche Umbrüche im 20. Jahrhundert* (Keulen, Weimar en Bonn 2000) 567-583.

⁸⁷⁰ 'Vorwort', *Friedensnetz* (1989) nr. 4, 1.

De oppositie en de revolutie

John Torpey heeft de Oost-Duitse oppositiegroepen van 1989 omschreven als het schuim op de koppen van golven, ‘churned up by the primal forces of the deep but utterly powerless to control them’.⁸⁷¹ Volgens hem was er in de DDR geen sprake van een eensgezinde revolutionaire beweging die de SED aan de kant zette, maar viel het communistisch regime door toedoen van twee aparte, autonome bewegingen, die tegengestelde doelstellingen hadden en slechts korte tijd samen optrokken. De niet aflatende stroom emigranten was de aanleiding voor een brede volkswoede tegen de SED, die niets beters wist te verzinnen dan op 3 oktober de grens naar Tsjechoslowakije te sluiten en via de media bizarre nieuwsberichten te verspreiden over Oost-Duitse burgers die zogenaamd tegen hun wil naar het Westen werden ontvoerd.⁸⁷² Rondom 7 oktober, de veertigste verjaardag van de DDR die groots gevierd had moeten worden, vonden er in het hele land protesten plaats. Het *Friedensgebet* in Leipzig van 9 oktober, dat uitgroeide tot een demonstratie van zeventigduizend mensen, werd een week later al overtroffen door een opkomst van honderdvijftigduizend man. De politieke oppositiegroepen wisten zich even aan het hoofd te stellen van deze golf van protesten, maar werden al snel verdwaasd achtergelaten toen de massale volksbeweging verder trok in de richting van de Duitse eenheid.

Torpey zet de Oost-Duitse oppositie, in zijn ogen niet meer dan een speelbal van de geschiedenis, af tegen het doortastende optreden van de Tsjechische dissidenten, die wel op één lijn zaten met de bevolking die de straat op ging.⁸⁷³ Toch zaten ook zij op het *moment suprême* niet op de eerste rij. De beslissende confrontatie met het regime op 17 november werd niet in gang gezet door de oppositie, maar door een studentendemonstratie ter nagedachtenis van studenten die in 1939 door nationaal-socialisten waren geëxecuteerd. De herdenking was georganiseerd door onafhankelijke studentengroepen, die begin 1989 actief waren geworden en waarin ook enkele kinderen van dissidenten zaten, en door leden van de communistische jeugdorganisatie *Socialistický Svaz Mládeže* (SSM; Socialistische Jeugdbond), die voor officiële toestemming zorgden. De bekende dissidenten waren niet bij de organisatie betrokken. Václav Havel zat die week zelfs in zijn buitenhuisje ver buiten Praag en vertegenwoordigers van HOS hadden na overleg met de studenten besloten zich afzijdig te houden.⁸⁷⁴ Het was ruim een week na de val van de Berlijnse Muur en ook in Tsjechoslowakije begon de spanning toe te nemen, maar niemand verwachtte dat deze demonstratie het breekpunt zou zijn.⁸⁷⁵ Het beslissende moment kwam toen de demonstranten afweken van de afgesproken route en naar het Wenceslasplein trokken. Nog voordat ze daar aankwamen werden ze door een grote politiemacht op verrassend gewelddadige wijze uiteengeslagen. Er vielen honderden gewonden en enige tijd circuleerde het naar later bleek

⁸⁷¹ Torpey, ‘Two movements, not a revolution’, 38.

⁸⁷² Nick Reimer en Steffen Grimberg, ‘Die Menthol-Affäre. ‘BRD betreibt Menschenhandel mit DDR-Bürgern’? Heute vor 15 Jahren berichtigte das ‘Neue Deutschland’ erstmals eine Falschmeldung’, *Die Tageszeitung*, 3 november 2004, 17.

⁸⁷³ Torpey, ‘Two movements, not a revolution’, 38.

⁸⁷⁴ Milan Otáhal, *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1968-1989* (Praag 2003) 127-128.

⁸⁷⁵ Milan Otáhal en Miroslav Vaněk, *Sto studentských revolucí. Studenti v období pádu komunismu – životopisná vyprávění* (Praag 1999) 21-25.

valse bericht dat één van de studenten zou zijn overleden. De achtergronden van dit harde optreden zijn nooit helemaal opgehelderd en er bestaan sterke vermoedens dat bepaalde fracties in de partij en de geheime dienst bewust de situatie wilden laten escaleren, om zo de zittende partijleiding in diskrediet te brengen en zelf een greep naar de macht te doen.⁸⁷⁶ Alleen het eerste deel van dat plan slaagde. Praagse studenten en acteurs kondigden de volgende dag aan in staking te gaan en riepen het hele land op tot een algemene staking op 27 november.⁸⁷⁷ Dat ging veel verder dan de vertrouwde protestverklaringen die bijvoorbeeld *Charta* deed uitgaan, besepte ook *Charta*-woordvoerder Alexandr Vondra, zeker omdat deze oproep nu eens niet van dissidenten uitging.⁸⁷⁸ Onder de indruk van de snelle mobilisatie onder de studenten en acteurs begonnen ook de gevestigde oppositiegroepen te geloven dat de tijd rijp was om de straat op te gaan en op een machtswisseling aan te sturen.

De voormannen van de Tsjechische oppositie waren aanvankelijk door de gebeurtenissen overrompeld, maar trokken nu het initiatief snel naar zich toe en zouden het, anders dan in de DDR, niet meer loslaten. Op 19 november kwamen vertegenwoordigers van vrijwel alle oppositiegroepen van belang samen met mensen uit de studentenbeweging, kritische intellectuelen en zelfs enkele leden van officiële politieke partijen uit het Nationale Front.⁸⁷⁹ Zij richtten het *Občanské Fórum* (OF; Burgerforum) op dat zich in zijn eerste verklaring aansloot bij de stakingsoproep en het vertrek eiste van de meest gecompromitteerde KSČ-functionarissen.⁸⁸⁰ Een dag later stroomde het Wenceslasplein vol met ruim honderduizend mensen en dat zou zich de dagen daarop herhalen. Tegelijkertijd kwamen er vanuit de hele samenleving steunbetuigingen voor de studenten, acteurs en het OF, afkomstig van culturele instellingen tot aan zuivelbedrijven en voetbalclubs toe.⁸⁸¹ De voor het sovjetcommunisme zo kenmerkende regie over de gehele maatschappij, waarbij alle geledingen in dienst stonden van de leidende rol van de communistische partij, functioneerde niet meer.

Met deze massale steun in de rug slaagde OF er snel in de regering aan de onderhandelingstafel te krijgen. Dialoog, en niet directe machtsovername, was in eerste instantie het doel van zowel de Tsjechische als de Oost-Duitse dissidenten. Het maakte echter nogal wat uit met wie precies het gesprek werd aangegaan. OF liet van begin af aan de communistische partij links liggen en stuurde aan op gesprekken met minister-president

⁸⁷⁶ Jan Měchýř, *Velký převrat či snad revoluce sametová? Několik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejích osudech 1989-1992* (Praag 1999) 25-30. Een speciale onderzoekscommissie heeft naderhand tevergeefs geprobeerd uitsluitel over de gebeurtenissen van 17 november te geven. Zie voor een terugblik van de voorzitter van deze commissie: Vladimír Bartuška, *Polojasno: Pátrání po vinících 17. listopadu 1989* (Praag 1990).

⁸⁷⁷ Zie de diverse verklaringen in: Milan Otáhal en Zdeněk Sládek ed., *Deset pražských dnů (17.-27. listopad 1989)* (Praag 1990) 32-39.

⁸⁷⁸ Zie voor de verklaring van Charta: 'Stanovisko Charty 77 k 17. listopadu' in: Otáhal en Sládek ed., *Deset pražských dnů*, 34-35. Zie voor Vondra's commentaar: Otáhal en Sládek ed., *Deset pražských dnů*, 661.

⁸⁷⁹ Jiří Suk, 'Vznik občanského fóra a proměny jeho struktury (19. Listopad – 10. Prosinec 1989)', *Soudobé dějiny* 2 (1995) nr. 4, 17-41, aldaar 19-23.

⁸⁸⁰ 'Provolání Občanského fóra se čtyřmi základními požadavky, přijaté na ustavujícím shromáždění v Činoherním klubu' in: Jiří Suk ed., *Občanské Fórum. Listopad-prosinec 1989 II Dokumenty* (Praag 1998) 13-14.

⁸⁸¹ Zie de talloze verklaringen afgedrukt in: Otáhal en Sládek ed., *Deset pražských dnů*.

Ladislav Adamec. Daar lagen geen diepe strategische overwegingen aan ten grondslag, maar vooral de indruk dat Adamec, die ambities werden toegedicht een Tsjechische Gorbatsjov te willen worden, een redelijkere gesprekspartner was dan de voor de oppositie onaanvaardbare KSČ-voorman Miloš Jakeš. Een onvoorzien maar welkom effect van deze keuze was dat de in verwarring geraakte communistische partij geruisloos buitenspel kwam te staan en zeker in de eerste maanden van het transformatieproces OF nauwelijks weerwerk bood. Jakeš moest een week na de demonstratie van 17 november aftreden en werd nog eens twee weken later zelfs de partij uitgezet. In zijn plaats kwam de onervaren Karel Urbánek, die in zijn eerste optredens zo'n onhandige indruk maakte dat hij vervolgens zowel binnen als buiten de KSČ nauwelijks nog serieus werd genomen. Adamec zelf droeg zijn steentje bij aan de ondermijning van de KSČ door, in een poging politiek te overleven, zich van de partij te distantiëren en eigenmachtig met OF te gaan onderhandelen.⁸⁸²

In Oost-Duitsland richtten, met uitzondering van de sociaal-democratische SDP, de politieke oppositiegroepen zich aanvankelijk wel op de SED. Het gevolg hiervan was dat de SED weliswaar in grote verwarring verkeerde, maar toch de eerst aangewezen gesprekspartner bleef, ook al had ze weinig trek om met de oppositie aan tafel te gaan. Dat veranderde ook niet nadat Erich Honecker op 18 oktober was opgestapt. Zijn opvolger Egon Krenz wilde best met de oppositie praten en kondigde onder de noemer *Wende* een pakket op perestrojka en glasnost geïnspireerde hervormingen aan, maar maakte direct duidelijk dat de politieke alleenheerschappij van de SED niet ter discussie stond. Zijn halfslachtige hervormingspolitiek werd echter ook in zijn eigen partij niet gepruimd en begin december moest Krenz al weer vertrekken. Ondertussen kwam het achter de schermen en op diverse discussiebijeenkomsten wel tot ontmoetingen tussen hervormingsgezinde SED-leden en vertegenwoordigers van de politieke oppositie, maar van echte onderhandelingen was geen sprake.⁸⁸³

De verwoede pogingen van de politieke oppositiegroepen om greep te krijgen op de situatie werden doorkruist door de onverwachte openstelling van de Berlijnse Muur op 9 november. De reacties van de Oost-Duitse dissidenten op deze historische gebeurtenis zijn veelzeggend. Werner Fischer van *Neues Forum* voelde een 'unglaubliche Wut' toen hij het nieuws hoorde:

'Dieses Regime war erledigt. Und was machen die am Schluss, sie reissen die Schleusen auf, und sagen 'macht doch'. Das war unwürdig'.⁸⁸⁴

De redactieleden van de *mOAning star* noteerden vol walging hoe 'Millionen konsumgeile DDR-Bürgerliche durch die Westberliner Innenstadt [toben] und plündern'.⁸⁸⁵ Ook Hans

⁸⁸² Jiří Suk, *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praag 2003) 44-47.

⁸⁸³ Markus Trömmel, *Der verhaltene Gang in die deutsche Einheit. Das Verhältnis zwischen den Oppositionsgruppen und der (SED-)PDS im letzten Jahr der DDR* (Frankfurt am Main enz. 2002) 85-89. 101-104.

⁸⁸⁴ Interview van Christian Joppke met Werner Fischer, 27 juni 1991. HIA, Christian Joppke Collection, doos 1.

Misselwitz, een veteraan van de kerkelijke vredesbeweging die in de SDP actief zou worden, kon de blijdschap van de tienduizenden Oost-Duitsers die West-Berlijn overstroomden, niet delen. Misselwitz vermoedde dat het openen van de grens een wanhoopspoging van de SED was om de bevolking weer aan haar kant te krijgen.⁸⁸⁶

Na de val van de Muur lag de Duitse eenheid opeens op ieders lippen. Het was de tijd waarin de leuze ‘Wir sind das Volk’ vervangen werd door ‘Wir sind ein Volk’ of, zoals de schrijfster Monika Maron het verwoordde, ‘Weg aus der DDR’ veranderde in: ‘Weg mit der DDR’.⁸⁸⁷ Als gevolg hiervan ontstond er een onwennige coalitie tussen dissidenten en prominente leden uit de kritische vleugel van de SED, die onder andere leidde tot de oproep ‘Für unser Land’, van 26 november. Daarin werd de bevolking gewaarschuwd voor de ‘Ausverkauf unserer materiellen und moralischen Werte’, waartoe het ingaan op de West-Duitse avances onvermijdelijk zou leiden.⁸⁸⁸ Het was nog niet te laat:

‘Noch haben wir die Chance, in gleichberechtigter Nachbarschaft zu allen Staaten Europas eine sozialistische Alternative zur Bundesrepublik zu entwickeln. Noch können wir uns besinnen auf die antifaschistischen und humanistischen Ideale, von denen wir einst ausgegangen sind’.⁸⁸⁹

Uit deze woorden spreekt overduidelijk de oriëntatie op een socialistisch gekleurde ‘derde weg’. Toch had het verzet van de meeste Oost-Duitse politieke oppositiegroepen tegen een razendsnelle vereniging met West-Duitsland nog andere redenen. Ulrike Poppe, één van de dissidenten die ‘Für unser Land’ ondertekend had, noemde later als reden hiervoor de ‘Bedrohung durch den Westen, der uns mit seinen Strukturen überrolte, und uns die Selbstbestimmung nicht mehr liess, um die es uns eigentlich ging’.⁸⁹⁰ Poppe’s gevoel kan goed verklaard worden met Albert Hirschmanns theorie van *exit* en *voice*, die vaak wordt aangehaald om te laten zien hoe de aanhoudende emigratie de DDR-oppositie structureel verzwakte, maar die ook licht werpt op de betrokkenheid die prominente Oost-Duitse dissidenten bij hun land voelden. Zij hadden jarenlang, vaak ten koste van grote offers, gestreden voor meer inspraak en dit protest werd geschraagd door de bewuste keuze tegen *exit*. Na zo veel moeite te hebben gedaan voor verandering in de DDR, stonden ze begrijpelijkerwijs niet te juichen bij het vooruitzicht dat deze staat zou verdwijnen. Overigens voelden flink wat mensen in de oppositiebewegingen zich behoorlijk ongemakkelijk over ‘Für unser Land’, dat door circa een miljoen Oost-Duitsers werd ondertekend, waaronder Stefan

⁸⁸⁵ ‘Zum ehrenvollen Geleit’, *Moaning star* (1989) nr. 4711 15, 2-3.

⁸⁸⁶ Interview van Heinrich Bortfeldt met Hans-J. Misselwitz, 3 juni 1993. HIA, GDR Oral History Project, doos 5.

⁸⁸⁷ Monika Maron, ‘Die Schriftsteller und das Volk’, *Der Spiegel* (1990) nr. 7, 68-70, aldaar 70.

⁸⁸⁸ ‘Für unser Land’ in: Volker Gransow und Konrad H. Jarausch ed., *Die deutsche Vereinigung: Dokumente zu Bürgerbewegung, Annäherung und Beitritt* (Köln 1991) 100-101, aldaar 100.

⁸⁸⁹ ‘Für unser Land’, 101.

⁸⁹⁰ Interview van Christian Joppke met Ulrike Poppe, 9 juli 1991. HIA, Christian Joppke Collection, doos 1.

Heym, Christa Wolf en uiteindelijk zelfs Egon Krenz.⁸⁹¹ Al te innig moest de toenadering tot de SED niet worden.⁸⁹²

Het in 'Für unser Land' uitgesproken taboe op de Duitse Eenheid hield niet lang stand. Aanvankelijk stond de zelfstandige en democratische ontwikkeling van Oost-Duitsland bij de oppositie voorop. Maar onder druk gezet door Helmut Kohls tien-puntenplan voor een confederatie en door de stroom emigranten naar West-Duitsland, die ook na de val van de Muur aanhield, begonnen de politieke oppositiegroepen hun opvattingen over het Duitse vraagstuk te nuanceren. Vrijwel allemaal bleven ze bij hun afwijzing van een snelle vereniging, maar de meesten gingen nu wel het standpunt verkondigen dat de twee Duitse staten geleidelijk naar elkaar toe zouden kunnen groeien. Begin 1990 was er, op de *Vereinte Linke* na, geen enkele groep meer die elke vorm van samengaan met West-Duitsland, hoe ver in de toekomst en hoe losjes ook, categorisch uitsloot. Zelfs voor de SED en haar rechtsopvolger, de *Partei des Demokratischen Sozialismus* (PDS), was de vraag al snel niet meer of, maar op welke termijn en manier de twee Duitslanden zouden samengaan.⁸⁹³

Dat de opvattingen ten aanzien van het Duitse vraagstuk in hoog tempo veranderden, bleek ook bij de ronde tafel-gesprekken, waartoe de SED zich eind november bereid verklaarde. Daarbij gingen naar Pools voorbeeld de oppositiegroepen met de SED en de tot dan toe door haar beheerste politieke partijen en maatschappelijke organisaties onderhandelen over een uitweg uit de crisis waarin de DDR was beland. Zij bereikten snel overeenstemming 1 juli verkiezingen te houden, maar kregen daarna weinig meer gedaan. De SED had haar vazallen niet langer in de hand. De zogeheten blokpartijen, die decennialang geruisloos de slippen van de SED hadden gedragen, maakten zich nu los van de *Einheitsliste* en zochten aansluiting bij West-Duitse politieke partijen als de CDU en de FDP. Die waren, ondanks beloftes zich niet te zeer in het Oost-Duitse politieke proces te mengen, zeer geïnteresseerd in bondgenoten die misschien geen smetteloos democratisch verleden mochten hebben, maar wel veel beter georganiseerd waren dan de Oost-Duitse politieke oppositiegroepen. De Oost-Duitse CDU voegde zich al snel naar de lijn van Helmut Kohl en drong aan op een snelle vereniging. Daarbij werd ze verrassend gesteund door de SDP en *Demokratische Aufbruch*, die hun aanvankelijke verzet tegen een overhaaste eenwording hadden laten vallen. De overige oppositiegroepen bleven, samen met de SED/PDS, op de rem trappen. Zo ontwikkelde de ronde tafel zich tot een instituut waar de belangrijkste scheidslijn niet meer tussen de oppositiegroepen en het SED-regime liep, maar tussen de voor- en tegenstanders van een snelle vereniging.⁸⁹⁴

In Tsjechoslowakije gingen ook begin december ronde tafel-gesprekken van start, maar daar waren de verhoudingen een stuk overzichtelijker. De oppositie had een sterke uitgangspositie omdat ze alleen bij monde van het *Občanské Fórum* sprak en daarom niet

⁸⁹¹ Zie voor de ontstaansgeschiedenis van 'Für unser Land': Weiß, 'Was macht ihr, wenn ihr die Macht habt?', aldaar 52-53.

⁸⁹² Trömmel, *Der verhaltene Gang in die deutsche Einheit*, 106-108.

⁸⁹³ Ibidem, 127-130, 185-188.

⁸⁹⁴ Ibidem, 137-146.

verbrokken raakte zoals in der DDR. *Obroda*, dat indirect ook in OF was vertegenwoordigd, had wel geprobeerd als zelfstandige partij tot de gesprekken te worden toegelaten, maar daar was OF niet mee akkoord gegaan. Bovendien was de KSČ, die de afgelopen weken met lede ogen had aangezien hoe *Občanské Fórum* rechtstreeks met de inmiddels afgetreden Adamec onderhandelde, al lang blij dat ze aan de ronde tafel mocht aanschuiven.⁸⁹⁵

Toch verkeerden ook de Tsjechische dissidenten zich in de roes van het moment wel eens op de taaheid van instituties. Van het aanvankelijke voornemen alleen met de communisten te onderhandelen, kwam niets terecht. Ook de andere partijen van het Nationale Front, het verbond van politieke partijen en maatschappelijke organisaties dat formeel Tsjechoslowakije bestuurde, waren aan de ronde tafel vertegenwoordigd. Net als in de DDR begonnen deze partijen zich van de communisten te distantiëren en hoopten zo politiek te overleven. Als gevolg hiervan belandden zelfs minuscule Slowaakse partijen zonder noemenswaardige achterban aan de onderhandelingstafel, waar ze aanvankelijk alleen maar mochten blijven zitten omdat niemand het over zijn hart kon verkrijgen ze weg te sturen.⁸⁹⁶ Enkele maanden later, toen de Tsjechisch-Slowaakse verhoudingen zo verhit waren geraakt dat zelfs over de nieuwe naam van de gemeenschappelijke staat geen overeenstemming kon worden bereikt, lieten de Slowaken zich niet meer wegsturen. De meer met procedurekwesties vertrouwde gesprekspartners van OF wisten echter niet de overhand te krijgen. Een cruciaal verschil met de DDR was dat *Občanské Fórum* op beslissende momenten er steeds weer in slaagde zijn aanhang te mobiliseren, iets wat zijn Oost-Duitse tegenhangers na de val van de Muur niet meer voor elkaar kregen. Zo werd premier Adamec op 26 november door honderdduizenden mensen uitgefloten toen hij op een door de oppositie georganiseerde demonstratie stelde dat alleen de KSČ de expertise in huis had om de broodnodige hervormingen in goede banen te leiden. Een dag later bevestigde een succesvolle algemene staking van twee uur lang de brede steun voor het *Občanské Fórum*.

Amateurs in de politiek

Nu de communistische regimes onverwacht snel aan het wankelen waren gebracht, stonden de Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen voor een lastige keuze: vasthouden aan de apolitieke strategie of toch zelf de teugels in handen nemen? Al snel werden vele dissidenten, soms gretig en soms tegen wil en dank, de politiek ingetrokken, waar ze al zoekend en tastend hun weg moesten vinden. Jiří Suk heeft het dwalen van de Tsjechische dissidenten ‘door het labrynt van de revolutie’, zoals de toepasselijke titel van zijn boek luidt, tot in detail beschreven.⁸⁹⁷ Onder een vergrootglas gelegd zien de vele improvisaties van OF, wiens onderhandelaars zeker in de beginfase regelmatig verrast en op het verkeerde been gezet werden, er inderdaad wat onbeholpen uit. Met meer afstand bekeken valt op dat de dissidenten snel leerden en hun belangrijkste doelstelling –democratisering van het politieke

⁸⁹⁵ Suk, *Labyrintem revoluce*, 155-161.

⁸⁹⁶ Ibidem, 161-164.

⁸⁹⁷ Suk, *Labyrintem revoluce*.

systeem– zonder concessies en in relatief korte tijd realiseerden. Voor zichzelf hadden ze in eerste instantie een rol op afstand in gedachte. De oorspronkelijke opzet van *Charta* als een apolitieke, decentrale organisatie was in veel opzichten het model voor *Občanské Fórum*, hoewel sommige dissidenten andere plannen hadden. *Demokratická Iniciativa* bijvoorbeeld wilde na de gebeurtenissen van 17 november de huidige regering binnen een week vervangen door een regering waarin leidende figuren van de oppositie en kopstukken van de Praagse Lente prominent vertegenwoordigd zouden zijn. Deze overgangsregering moest begin februari vrije verkiezingen organiseren.⁸⁹⁸ Karel Štindl zocht op de oprichtingsvergadering van *Občanské Fórum* namens DI steun voor deze koers, maar zonder succes.⁸⁹⁹ In plaats daarvan stuurde OF niet op het aftreden van de zittende regering aan, maar verzocht het die zelf een nieuwe regering te vormen die de transformatie naar een democratisch systeem in goede banen moest leiden. Dat lijkt niet alleen terugblikkend erg bescheiden. Toen de samenstelling van deze nieuwe regering, met vijftien communisten en maar drie partijloze ministers, bekend werd gemaakt, barstte er een storm van verontwaardiging los. De bevolking was de straat niet opgegaan voor een regering die nauwelijks verschilde van de vorige en eiste een groter aandeel voor de oppositie.

In de DDR maakten de dissidenten ook geen aanstalten zelf de politiek in te gaan. In plaats daarvan spoorden ze herhaaldelijk de zittende politici aan om hun verantwoordelijkheid te nemen. Het was uiteindelijk de SED zelf, in de persoon van de nieuwe minister-president Hans Modrow, die het initiatief nam de politieke oppositie bij de regering te betrekken. Modrow deed dat niet omdat hij zo van de dissidenten gecharmeerd was, maar omdat hij begreep dat hij alleen op die manier het draagvlak van zijn regering kon vergroten. Zo werden een maand voor de verkiezingen van 18 maart acht vertegenwoordigers van de oppositiegroepen tot minister zonder portefeuille benoemd.

Toen eenmaal duidelijk werd dat de oppositiegroepen niet aan de zijlijn konden blijven staan, kregen ze in beide landen met drie belangrijke kwesties te maken: was er nog toekomst voor het socialisme, hoe moest er met de communisten worden omgegaan en wat voor rol was er voor de dissidenten zelf weggelegd? De Oost-Duitse oppositie was nog niet uitgekeken op het socialisme en stond zeker niet onwelwillend tegenover samenwerking met de SED, maar ze was niet in staat een gemeenschappelijk standpunt over deze vragen in te nemen. In Tsjechoslowakije, waar de verschillende dissidente fracties jarenlange ervaring hadden opgedaan met samenwerking, leefden er binnen OF grote spanningen over deze punten, maar die kwamen slechts zelden aan de oppervlakte. In *Obroda* waren ervaren ex-politici verzameld die nog steeds hoopten dat het nieuwe Tsjechoslowakije bij de Praagse Lente zou aanknopen.⁹⁰⁰ Hoofdschuddend moesten zij toezien hoe de echte beslissingen binnen OF genomen werden door een stel in hun ogen ongekwalificeerde intellectuelen, dat

⁸⁹⁸ 'Prohlášení předsednictva Československé demokratické iniciativy k politické situaci vzniklé po 17. Listopadu 1989 s návrhy na její řešení' in: Hlušíčková en Otáhal ed., *Čas Demokratické iniciativy*, 205-206.

⁸⁹⁹ Ibidem, 267.

⁹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld hun eind november gepubliceerde manifest 'Kam směřujeme' in: Kokošková en Kokoška ed., *Obroda*, 177-179.

van politiek geen kaas had gegeten. Zelfs de in allerijl uit zijn ballingschap teruggekeerde Zdeněk Mlynář kon daar niets aan veranderen. De groep achter *Demokratická Iniciativa* ergerde zich daarentegen aan de in haar ogen veel te toegeeflijke houding van OF ten opzichte van de zittende regering en de KSČ. Al in zijn eerste toespraak op een volgestroomd Wenceslasplein had Havel de communisten bezworen dat ze geen bijltjesdag hoefden te vrezén.⁹⁰¹ ‘Wij zijn niet zoals zij’, hield hij zijn tienduizenden toehoorders voor en die gevleugelde woorden zouden maatgevend worden voor de omgang met de KSČ. Ondanks druk van lokale afdelingen van *Občanské Fórum*, die al waren begonnen gebouwen en andere partijbezittingen te confisceren, pleitten Havel en Pithart met succes tegen een verbod op de communistische partij, dat volgens hen zou neerkomen op een collectieve schuldigverklaring van alle communisten. Helemaal zuiver was deze redenering niet, een verbod van de partij is niet hetzelfde als de criminalisering van al haar leden, vonden ook de studenten in OF, die weinig begrepen van de onwil de KSČ aan te pakken.⁹⁰²

De houding van Havel en Pithart valt te verklaren uit de geschiedenis van *Charta 77*, waarin ook oud-communisten een grote rol hadden gespeeld. Een andere factor was de angst voor wraakacties, zoals die kort na de Tweede Wereldoorlog tegen de Sudeten-Duitse minderheid hadden plaats gevonden. De bloedige verdrijving was in de jaren zeventig en tachtig onderwerp geweest van heftige debatten onder dissidenten en sommigen van hen zagen in deze episode een zwarte vlek in de Tsjechische geschiedenis, die in haar bruutheid en minachting voor individuele lotgevallen de basis had gelegd voor de latere communistische terreur.⁹⁰³ De coulante behandeling van de KSČ paste ook in het algemene patroon van de ‘fluwelen revolutie’, waarin het vooraanstaande dissidenten zelf waren die, zodra het revolutionaire vuur al te hoog oplaaide, de eersten waren om de vlammen weer uit te trappen. Het gevolg hiervan was wel dat de communistische partij kon blijven bestaan, met behoud van veel van haar financiële middelen en bezittingen, en zo met een voorsprong startte op de politieke partijen die vanaf nul moesten beginnen. Hoewel serieuze interne hervormingen achterwege bleven, zijn de communisten er na deze zachte landing in de parlementaire democratie in geslaagd een geïsoleerde, maar verrassend bestendige positie in de Tsjechische politiek te behouden.⁹⁰⁴

Wat hun eigen rol betreft, waren de Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen in een uitzonderlijke situatie terechtgekomen. Alle hoop van een groot deel van de bevolking was op hen gevestigd, terwijl de dissidenten zeker in de DDR nauwelijks over bestuurlijke ervaring beschikten en nooit van plan waren geweest het land te besturen. Op het oog leken de oppositiebewegingen almachtig, maar in feite hadden ze nog nauwelijks instrumenten om concrete maatregelen te nemen. In een variatie op de titel van Havels klassieke essay beschreef Jan Urban, die in februari de leiding van OF had overgenomen, deze paradox als de

⁹⁰¹ ‘Projev Václava Havla k demonstrantům na Václavském náměstí’ in: Jiří Suk ed., *Občanské Fórum. Listopad-prosinec 1989 II Dokumenty* (Praag 1998) 17-18.

⁹⁰² Suk, *Labyrintem revoluce*, 380-400.

⁹⁰³ Bradley Abrams, ‘Morality, Wisdom and Revision: The Czech Opposition of the 1970s and the Expulsion of the Sudeten Germans’, *East European Politics and Societies* 9 (1995) 244-255.

⁹⁰⁴ Fiala e.a. ed., *Komunismus v České Republice*, 99-103, 273-278..

‘machteloosheid der machtigen’.⁹⁰⁵ Urbans bon mot is in bredere zin van toepassing op de revolutionairen van 1989, die steeds de weg van de geleidelijkheid en de legaliteit hadden gepredikt en daar, ook nu de machtsverhoudingen zo ingrijpend veranderd waren, in grote meerderheid aan vasthielden. Daarmee bonden ze de eigen handen, zeker omdat de tegenstanders van weleer zich sneller dan gedacht aan de nieuwe omstandigheden aanpasten. In een curieuze omkering van de vroegere verhoudingen begonnen zij, net als de mensenrechtenbewegingen jarenlang hadden gedaan, zich nadrukkelijk op verworven rechten en wettelijke bescherming te beroepen. Al in januari 1990 kreeg *Neues Forum* een boze brief van een voormalige secretaresse bij de Stasi, die zich beklaagde over de door NF gesteunde afschaffing van aanvullende werkloosheidsuitkeringen voor vroegere medewerkers van het MfS. Was dit soms de rechtstaat waar de dissidenten zo de mond van vol hadden?⁹⁰⁶ In diezelfde tijd kwam de KSČ onverwachts op de proppen met het voorstel de opvolger van Husák niet door het parlement te laten kiezen, zoals de wet voorschreef, maar door de bevolking. Met het uit hun mond wel erg hypocriete argument dat directe verkiezingen democratischer zouden zijn, hoopten de communisten te voorkomen dat Havel door het zittende parlement tot president benoemd zou worden en wilden ze haar eigen favoriet Adamec alsnog een kans op de Praagse Burcht te geven.⁹⁰⁷

In de jungle van de politiek vonden sommige dissidenten gemakkelijker hun weg dan anderen. Havel, de toneelschrijver en theoreticus van de antipolitiek die altijd gezegd had geen politieke ambities te hebben, weigerde aanvankelijk over een presidentiële kandidatuur na te denken, ging toen akkoord met een kortstondig presidentschap tot aan de eerstvolgende vrije verkiezingen en zou uiteindelijk dertien jaar in functie blijven. Havel liet zich bij zijn eerste stappen in de officiële politiek assisteren door Marian Čalfa, de opvolger van Adamec, die er dankzij zijn invloed in de KSČ en zijn kennis van staatsrechtelijke procedures in slaagde Havel nog voor het einde van het jaar naar het presidentschap te loodsen. De samenwerking met een carrièrepoliticus als Čalfa leidde bij sommige dissidenten tot gefronste wenkbrauwen, net als de hiërarchische structuur die OF begon te ontwikkelen om beter het hoofd te kunnen bieden aan de talloze verzoeken, nieuwe taken en problemen waarmee het overspoeld werd. In de eerste dagen van de revolutie huisde OF in het theater Laterna Magika (De Toverlantaarn), waar de vergaderingen en persconferenties plaats vonden. De historicus en ooggetuige Timothy Garton Ash beschreef hoe in dit kloppende hart van de revolutie al snel een systeem met toegangspasjes werd ingesteld en bepaalde gedeeltes van het gebouw werden afgeschermd, ook voor veteranen van de oppositie.⁹⁰⁸

Niet iedereen had daar begrip voor. De chartist en milieuactivist Ivan Dejmal schreef Havel in december een brief waarin hij zich erover beklaagde dat alle beslissingen binnen OF

⁹⁰⁵ Suk, *Labyrintem revoluce*, 345.

⁹⁰⁶ Anonieme brief aan de woordvoerders van *Neues Forum*, 20 januari 1990. Afgedrukt in: Tina Krone ed., ‘*Sie haben so lange das Sagen, wie wir es dulden*’ - *Briefe an das Neue Forum September 1989 - März 1990* (Berlijn 1999) 325-327.

⁹⁰⁷ Suk, *Labyrintem revoluce*, 212-215.

⁹⁰⁸ Timothy Garton Ash, *The magic lantern. The revolution of '89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague* (New York 1993) 79-86.

door een kleine groep werden genomen, die nauwelijks nog verantwoording aflegde.⁹⁰⁹ Verder vond hij de koehandel rondom Dubček, die ten gunste van Havel afzag van zijn eigen presidentskandidatuur en in ruil daarvoor voorzitter van het federale parlement zou worden, onaanvaardbaar. Het gaf geen pas om de zojuist door het parlement gekozen voorzitter Kukrál te dwingen zijn functie op te geven, zeker niet ten behoeve van iemand die de reputatie van een nationale martelaar had, maar in feite een zeer twijfelachtige rol had gespeeld in de geschiedenis van Tsjechoslowakije:

‘Om dit ‘symbool van de eenheid van onze naties’ voor jouw presidentiële karretje te spannen, deins je niet terug voor gemanipuleer van het Federale Parlement en ook niet voor intriges in de wandelgangen, die om formeel afgedekt te worden op korte termijn allerlei grondwetswijzigingen met zich meebrengen. [...]. Hoe kun je nu nog de democratie overeind houden en vernieuwen, zoals je beloofde toen je nog schrijver was?’⁹¹⁰

Vernieuwing in de zin van utopische experimenten stond toch al niet hoog op de agenda van ‘1989’, die door Jürgen Habermas wel een ‘nachholende Revolution’ is genoemd om het gebrek aan fundamenteel nieuwe ideeën te illustreren.⁹¹¹ Terwijl de Oost-Duitse politieke oppositiegroepen nog hardnekkig, maar uiteindelijk vruchteloos probeerden iets van hun ‘derde weg’-gedachtegoed in de praktijk te brengen, bleef het in Tsjechoslowakije bij de mislukte pogingen van *Obroda* een reprise van de Praagse Lente in gang te zetten. Václav Havel richtte zich met zijn cultuurkritiek tot het individuele geweten en had niet de ambitie die in concrete politieke of sociaal-economische voorstellen om te zetten. Hij en de andere bepalende dissidenten gaven op dit moment voorrang aan de politieke machtswisseling, die ze met zo min mogelijk inbreuken op de staatsrechtelijke orde wilden laten verlopen. Overeenkomstig de mensenrechtenpolitiek van *Charta*, die nooit nieuwe rechten maar respectering van de bestaande rechten had nagejaagd, probeerden de leiders van OF gebruik te maken van bestaande gremia en procedures. Ingrijpende vernieuwingen zouden pas door een nieuw, vrij gekozen parlement in gang moeten worden gezet. Wel deed Havel zijn apolitieke gedachtegoed gestand door weinig ruimte te geven aan de acht politieke partijen die zich binnen OF begonnen aan te dienen. In de jaren negentig zou OF alsnog uiteenvallen in verschillende politieke partijen, maar nu dolven zij nog het onderspit, bijvoorbeeld in de heftige strijd met lokale OF-afdelingen over de samenstelling van de kieslijsten voor de verkiezingen van juni 1990. Tot hun frustratie kregen de vertegenwoordigers van de politieke partijen slechts een bescheiden deel van de plaatsen toegewezen en moesten ze toezien hoe het OF campagne voerde met de leuze ‘partijen zijn voor partijdigen, OF is er voor iedereen’. Op de achtergrond van dit conflict speelde de vraag wat OF nu eigenlijk was: een tijdelijke organisatie die alleen de transformatie moest begeleiden, een samenwerkingsverband van

⁹⁰⁹ Brief van Ivan Dejmal aan Václav Havel, 19 december 1989. Afgedrukt in: Suk, *Labyrinthem revoluce*, 242-243.

⁹¹⁰ Brief van Dejmal aan Havel, 242-243.

⁹¹¹ Jürgen Habermas, *Die nachholende Revolution* (Frankfurt am Main 1999).

verschillende nog in een pril stadium verkerende politieke partijen of een geheel nieuw type politieke beweging, dat ook op de langere termijn deel van het politieke leven moest gaan uitmaken? Deze kwestie werd op verschillende momenten aan de orde gesteld, maar niet definitief beslecht.⁹¹² Bij de stembus maakte dat weinig uit. In de eerste vrije verkiezingen in ruim veertig jaar haalde *Občanské Fórum* rond de vijftig procent voor beide kamers van het federale parlement, wat dankzij het kiessysteem een tweederde-meerderheid opleverde.

De Oost-Duitse politieke oppositiegroepen konden van zulke uitslagen alleen maar dromen. Het enorme vertrouwen dat in hen was gesteld, leek vanaf november even snel te verdwijnen als het was gekomen. Dat had zeker te maken met het ontbreken van een coherente, gezamenlijke visie op de toekomst van de DDR. Nog in oktober had bijvoorbeeld het *Neue Forum* in een brief aan zijn leden aangekondigd rustig de tijd te willen nemen voor het bepalen van de politieke koers:

‘Das Reformkonzept für unser Land wollen und können wir nicht vorgeben, sondern in einem übergreifenden Diskussionsprozeß erst entwickeln. Wir brauchen das solidarische Gespräch, das die Übereinstimmung sucht, ohne Unterschiedliche Meinungen unter den Tisch zu wischen. [...] Dabei soll niemand ausgegrenzt werden, ob er/sie nun SED Mitglied ist oder einer anderen Vereinigung angehört’.⁹¹³

Het gebrek aan een gemeenschappelijk politiek programma was echter niet doorslaggevend voor de afnemende populariteit van de Oost-Duitse oppositie. Ter vergelijking, de programmatische koers van *Občanské Fórum* was ook niet tot in de details doordacht. ‘Wat wij willen’, het kernstuk van OF, was in vergelijking met de programma’s van HOS of *Obroda* veel algemener. Er was wel sprake van een markteconomie, maar het type democratie en de mogelijke vormen van eigendom werden niet gepreciseerd.⁹¹⁴ De wollige taal was het gevolg van de wens alle groepen aan boord te houden en geen tijd te verdoen met inhoudelijke discussies. Toen de OF-top het ‘Wat wij willen’ besprak en de altijd principiële Václav Benda toch zijn kritiekpunten wilde voordragen, kaptten de anderen hem resoluut af. Het programma werd vervolgens unaniem aangenomen.⁹¹⁵

De situatie van de Oost-Duitse groepen was echter fundamenteel anders. Ondanks interne meningsverschillen en enkele miskleunen gold *Občanské Fórum* in eigen land onbetwist als de enige geloofwaardige beweging voor politieke verandering, maar voor de Oost-Duitse groepen was dat na 9 november niet meer het geval. In tegenstelling tot de Tsjechen kregen zij de tijd niet om fouten te maken en moesten ze zien om te gaan met het voor hen totaal onverwachte en massale enthousiasme voor de Duitse eenheid, dat nog werd aangewakkerd door West-Duitse politici, die zich steeds openlijker over de toekomst van de

⁹¹² Suk, *Labyrinthem revoluce*, 307-326.

⁹¹³ ‘Liebe Freunde und Freundinnen des ‘Neuen Forum!’’, *Friedensnetz* (1989) nr. 4, 15-16.

⁹¹⁴ ‘Co chceme. Programové zásady Občanského fóra’ in: Jiří Suk ed., *Občanské Fórum. Listopad-prosinec 1989 II Dokumenty* (Brno 1998) 28-30.

⁹¹⁵ Ash, *The magic lantern*, 103-105.

DDR begonnen uit te laten. In januari verklaarden de belangrijkste oppositiegroepen nog met één programma en in een lijstverbinding de verkiezingen te willen ingaan, maar van dat plan kwam niets terecht. SDP en *Demokratische Aufbruch* lieten hun verzet tegen een snelle vereniging met West-Duitsland vallen en zochten aansluiting bij West-Duitse partijen.⁹¹⁶ Dat was in de ogen van sommige voormalige medestanders verraad, maar deze plotse ommezwaai getuigde wel van realiteitszin. Ze kwam in ieder geval bij een deel van de dissidenten voort uit het doorbrekende besef dat voor veel van hun idealen ook in de Bondsrepubliek kon worden gevochten. De overige politieke oppositiegroepen waren nu, zonder daar op voorbereid te zijn, in de positie beland dat ze de Oost-Duitsers moesten overtuigen dat Duitse eenwording op korte termijn geen goede zaak was. Dat was een onmogelijke opgave, en dat zou het ook geweest zijn zonder demagogische uitspraken als Helmut Kohls belofte van ‘blühende Landschaften’.

De eerste vrije verkiezingen voor de *Volkskammer*, vervroegd van 1 juli naar 18 maart om de aanhoudende emigratie richting West-Duitsland te stuiten, bezegelden het politieke lot van de Oost-Duitse oppositie. De over verschillende partijen verspreide oppositiebewegingen scoorden circa zes procent, een uitslag die schril afsteekt bij de overwinningen van dissidenten in andere communistische landen. De SDP, die vanaf januari 1990 net als haar West-Duitse zusterpartij de afkorting SPD gebruikte, boekte met 21,9 procent van de stemmen op zich een aanzienlijke score. Ze had profijt van de historische wortels van de sociaal-democratie en zeker ook van de in de DDR levende sympathieën voor West-Duitse SPD-politici als Willy Brandt, maar bleef ver verwijderd van de door velen verwachte verkiezingsoverwinning. Grote winnaar was de *Allianz für Deutschland*, het verbond rondom de vroegere blokpartij CDU, dat de snelst mogelijke weg naar eenheid beloofde. Hiertoe behoorde ook de *Demokratische Aufbruch*, die met 0,9 procent echter nauwelijks gewicht in de schaal legde.

Een aparte Oost-Duitse staat was eigenlijk voor de verkiezingen al geen reële optie meer, maar op 18 maart hadden ook de tegenstanders van een snelle vereniging een gevoelige nederlaag geleden. Aan de ronde tafel werd nog wel verder gesproken over een nieuwe grondwet, maar de zegevierende partijen wilden daar niet langer serieus werk van maken. Zij vormden een regering die met de Bondsrepubliek ging onderhandelen over de voorwaarden waarop de Duitse eenwording kon plaats vinden en daarbij wilden ze niet voor de voeten worden gelopen.⁹¹⁷ De ronde tafel-besprekingen gingen wel verder maar de rechtstreekse televisieuitzendingen van de beraadslagingen werden –symbolisch voor de afgenomen relevantie– voortaan stipt om zes uur ’s avonds afgebroken voor de dagelijkse aflevering van het geliefde kinderprogramma *Sandmännchen*.⁹¹⁸

⁹¹⁶ Trömmner, *Der verhaltene Gang in die deutsche Einheit*, 167-175.

⁹¹⁷ Ibidem, 199-202.

⁹¹⁸ Joppke, *East German Dissidents*, 175-176.

